

* * * CHIPPED STONE INDUSTRIES OF THE EARLY FARMING CULTURES IN EUROPE, seria *Archaeologia Interregionalis*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1987, 566 p.

Volumul conține lucrările prezentate la simpozionul internațional dedicat industriilor pietrei cioplite din prânzele culturi neolitice ale Europei, ținut la Cracovia — Mogilany, în octombrie 1985. În afară de materialele teoretice, cu caracter general, prezentate de editorii culegerii, Janusz K. Kozłowski și Stefan K. Kozłowski, volumul conține comunicări referitoare la specificul industriilor litice din diferite țări ale Europei: 5 pentru țara gazdă a simpozionului, câte două pentru Franța, Italia, Iugoslavia și Ungaria, câte una pentru Grecia, Bulgaria, România, U.R.S.S., Slovacia, Germania, Belgia, Olanda, Spania.

În timp ce pentru paleolitic se acordă utilajului litic cioplit o atenție aproape exclusivă, în schimb în neolitic a fost considerat multă vreme de importanță secundară, poate și pentru faptul că noua etapă din dezvoltarea omenirii este, chiar prin denumire, o perioadă a pietrei șlefuite. Totuși complexitatea procesului de trecere de la economia paleolitică la cea producătoare a impus cercetării arheologice, în ultima vreme, evaluarea atență a tuturor categoriilor de vestigii arheologice, pentru definirea modelului optim al fiecărei zone de trecere la neolitic, în funcție de condițiile concrete. Înțelegerea realităților locale este practic imposibilă în cazul urmării procesului neolitizării doar la o scară micro-zonală, ceea ce a impus desfășurarea mai multor întâlniri arheologice europene (Nitra, Sarajevo, Köln, Cracovia, Lyon, s.a.), care au reușit, în bună parte, să impună spiritul comparatist în abordarea manifestărilor atât de diversificate ale acestui fenomen istoric crucial pentru destinele umanității.

Deși modul de viață neolitic se deosebește net de cel paleolitic, rămâne totuși o punte de legătură esențială între cele două mari epoci: industria litică cioplită. Această categorie de artefacte, dacă e studiată cu deosebită atenție, sub toate aspectele tehnico-tipologice, poate constitui un barometru extrem de sensibil al înnoirilor care marchează trecerea graduală a diferitelor comunități de la paleolitic la neolitic, ca urmare a descoperirii sau adaptării unor noi forme de viață economică. Noile descoperiri presupun și unelte adecvate, pentru producție sau pentru prelucrarea produselor rezultate; revine arheologului și traseologului misiunea de a discerne aceste modificări, uneori infime și de a le conferi explicația și semnificația istorică reală. Este ceea ce în mare măsură au reușit să realizeze lucrările volumului pe care-l recenzăm, pornind de la trecerea în revistă a cercetărilor dintr-o mare parte a Europei, cu privire la rolul industriei litice cioplite în dovedirea continuității sau discontinuității în procesul de tranziție de la epipaleolitic/mezolitic la neolitic (*J. K. Kozłowski*, p. 8).

Chiar de la început, *St. K. Kozłowski* a propus un termen generic (pre-neolitic), care să sintetizeze toate manifestările

mezolitice târzii, imediat anterioare apariției culturilor neolitice cu ceramică (p. 9 — 18), precizându-se că acesta nu este echivalent cu neoliticul aceramic. După părerea noastră, termenul incumbă însă o mare doză de ambiguitate, în primul rând din punct de vedere cronologic, dar și cultural (de ex., în ce constă baza sa economică?). Esența pre-neoliticului ar fi apariția și răspândirea preliminară a unor forme de viață neolitică, în mediul culturilor mezolitice locale — forme care se vor impune apoi treptat până la formarea unui neolitic pe deplin cristalizat. În această accepție, nu e prea clară deosebirea față de conceptul deja înțeles al neoliticului aceramic (sau pre-ceramic). În concepția autorului, ipoteza sa ar lărgi din punct de vedere temporal schema procesului de neolitizare și ar pune mai bine în evidență aspectele lui locale.

În mod normal, discutarea concretă a problemelor legate de neolitizare a pornit chiar cu zona care a adus pentru prima dată în atenție posibilitatea existenței stadiului aceramic în Europa: Grecia. Cercetătoarea franceză *Catherine Perles* (p. 19 — 39) pune sub semnul întrebării concluziile mai vechi ale lui *Vi. Milojević* și *D. Theoharis*, observând că „așezările „preceramice” sunt în acele locuri unde se întâlnește apoi și neoliticul vechi, fără să existe însă acolo și urme mezolitice. Reinterpretând materialele litice de la Argissa și din altă stățiuni, autoarea ajunge la concluzia că acestea sunt foarte apropiate de cele ale neoliticului vechi, neexistând semne ale unei tradiții mezolitice. În plus, ca și *M. Gimbutas* odinioară, exprimă îndoieli dacă orizonturile „preceramice” nu au conținut cumva și fragmente ceramice, care, la vremea respectivă, au fost interpretate de descoperitori drept intruziuni din straturile superioare. Oricum, săpăturile pe baza cărora s-a avansat ideea neoliticului aceramic în Grecia au fost mult prea restrânse, pentru a se putea afirma cu deplină certitudine concluzii de o asemenea importanță istorică. Așa cum au afirmat la discuții *Marcel Otte* și *J. K. Kozłowski*, e necesar, pe de altă parte, să se accentueze mai mult comparațiile cu Orientul Apropiat, cu Anatolia deosebi, pentru a se înțelege fazele tranziției spre neolitic în Grecia.

Deosebit de interesante sunt considerațiile lui *Ivan Gatsov* despre industria litică a așezării de la *Usoye*, din Bulgaria de NE (p. 41 — 49), deoarece în această zonă, la fel ca și în unele regiuni de la noi (Dobrogea, estul Munteniei), locuirea neolitică începe mai târziu, la un nivel cronologic corespunzător Vinței și Dudeștilui și nu există concordanță cu utilajul cioplit al primelor culturi cu ceramică din Balcani. În schimb, se semnalează o tradiție epigravetiană, ceea ce pune problema unor contacte strânse între grupuri epipaleolitice foarte târzii și populații neolitice evolute, primele tre-

când și ele la modul de viață neolitic, însă prin păstrarea unor caracteristici litice proprii.

Cercetătoarea americană *Barbara Voytek* analizează inventarul litic al așezării vinčiene Selevac (Serbia), în comparație cu cel al stațiunii asemănătoare de la Gomolava (p. 51 — 73), concluzionând, printre altele, că, în urma sedimentării, comunitățile neolitice au trebuit să închege un sistem de alianțe permanente și vaste, pentru a elimina riscul unei sisări a aprovizionării cu materii prime. Cu timpul însă, se recurge, într-o tot mai largă măsură, la rocile locale.

Depășind oarecum cadrul tematic al simpozionului, *Ivana Radovanović* analizează o succesiune de industrii litice din Vinča B până în Hallstatt, provenind din stațiunea sârbă Petnica (p. 95 — 105), unde s-au întâlnit 12 varietăți de silex.

Cercetătorul bucureștean *Alexandru Păunescu* analizează industriile litice ale neoliticului vechi din România, prin comparație atât cu fondul anterior, cât și cu evoluția ulterioară, din neoliticul mijlociu (p. 75 — 94), rezultând că, pe măsură ce avansăm spre est, cu atât se constată o persistență mai mare a formelor tardenoisene. Pe de altă parte, primele complexe neolitice cu ceramică (Starčevo — Criș și Ciuemești) au un inventar litic asemănător cu cel al neoliticului vechi din Tesalia, bazat mai ales pe lame, în timp ce culturile celui de al doilea val sudic (Vinča, Dudești, Hamangia), ca și ceramica liniară cu „capete de note” cunoscute predominant a gratoarelor. Ar fi fost de dorit ca analiza să se sprijine, așa cum s-a făcut pentru alte țări, nu numai pe considerații tipologice, ci și tehnologice, referitoare la tehnica debitajului. De asemenea, problema aprovizionării cu materii prime ar fi trebuit privită mai nuanțat, pe zone, având în vedere vastitatea teritoriului analizat.

Pentru partea sud-vestică a fostei Uniuni Sovietice, *N. D. Telegin* realizează o amplă sinteză istorică cu privire la industria litică a culturilor neolitice și eneolitice, din mileniiile V — III (p. 543 — 557), care se grupează în trei mari areale, cu bază economică diferită: a) cu predominarea agriculturii; b) cu predominarea creșterii vitelor; c) cu menținerea predominantă a vechilor îndeletniciri de vânat-pescuit, chiar după adoptarea ceramicii. Pentru majoritatea cazurilor se iau în discuție legăturile cu fondurile mezolitice anterioare; surprinde faptul că același lucru nu e făcut și pentru cultura bugo-nistrieană, unde se analizează doar complexe din fazele II — III, evitându-se abordarea problemei existenței sau inexistenței primei faze („aceramice”), propusă de V. I. Markevič, pe baza descoperirilor de la Soroca. Chiar dacă nu se poate generaliza, este interesantă observația pe care o face autorul pentru aria culturii Nipru — Donei, anume că o cauză a caracterului microlitic al uneltelor poate fi și lipsa materiilor prime, nu neapărat menținerea unor tradiții mezolitice. Pe de altă parte, credem că e discutabilă ipoteza, potrivit căreia degradarea tehnicilor de preparare a silexului, pe care autorul o observă în eneolitic, s-ar datora răspândirii metalului, deoarece robustețea pieselor nu înseamnă neapărat „degradare”, ci o mai mare eficiență a uneltei, iar cunoștințele de metalurgie și repertoriul uneltelor de aramă erau încă departe de a pune problema diminuării producției uneltelor de piatră; să nu uităm că cele mai bine realizate seceri-cosoare de silex apar tocmai în Bronzul târziu, când existau și numeroase seceri de bronz. În fine, considerăm că aprecierile tehnico-tipologice asupra materialului de silex ar fi câștigat în profunzime dacă ar fi fost coroborate cu datele traseologice, de altfel bogate și mult utilizate în arheologia fostă sovietică.

Două studii ale cercetătoarelor maghiare *Erzsebet Bacskay*, *Katalin Siman* (p. 107 — 130) și *Katalin Biro* (p. 131 — 167) analizează industriile litice ale primelor culturi neolitice din diferite zone ale Ungariei: Criș-Körös și ceramica liniară. Pentru prima cultură este evident că nu prezintă nici o legătură cu complexele mezolitice locale, având clare afinități cu sudul, în timp ce pentru a doua cultură legătura cu populația mezolitică rămâne o problemă încă deschisă, în primul rând pentru că mezoliticul nu e cunoscut decât foarte slab în Ungaria, iar în al doilea rând, deoarece utilajul litic al ceramicii liniare e de o mare simplitate tipologică, neavând caractere clar distinctive, care să favorizeze comparațiile.

Studiul de sinteză al cercetătoarei poloneze *Malgorzata Kaczanowska* (p. 175 — 185) abundă în concluzii de mare

importanță istorică, cu privire la originea și evoluția ceramicii liniare din Polonia. Astfel, industria litică a acestei culturi nu se leagă de tradițiile mezolitice din Polonia, nici nu prezintă legături cu complexele culturii Starčevo, având în schimb afinități tehnico-tipologice cu complexele vinčiene, ceea ce constituie o dovadă în plus despre nașterea relativ târzie a ceramicii liniare, oricum după impactul vinčian. Când o comunitate colonizează o nouă regiune vine cu materia primă din sursele zonei de origine, ceea ce indică o cunoaștere slabă a resurselor din regiunea recent luată în stăpânire. Între diferitele tipuri de silex, de regulă este utilizat silexul mai bun calitativ, chiar dacă distanța până la sursă e mai mare. Pe parcursul întregii evoluții a culturii ceramicii liniare nu se produc modificări esențiale în utilajul litic. Se observă, de asemenea, că aria de răspândire a grupelor locale ale culturii ceramicii liniare, stabilite pe baza ceramicii nu se suprapun cu regiunile în care domină o anumită materie primă și o anumită variantă de prelucrare a silexului. În fine, mai reținem că oscilațiile destul de mari ale inventarelor de silex din așezări situate la distanțe destul de mici (diferențe stabilite prin măsurări atente ale pieselor) s-ar explica fie prin funcțiile diferite ale acestor așezări în cadrul unui organism economic comun, fie ca rezultat al unor tradiții locale; și într-un caz și în altul, se pune deci problema unei specializări supralocale.

Bogdan Balcer urmărește procesul neolitizării treptate a întregului teritoriu al Poloniei, pe baza corelației dintre diferitele tipuri de industrie litică și culturile ceramice. Autorul observă că industriile au în genere o arie mai largă de răspândire și o persistență mai îndelungată decât culturile sau fazele acestora. El stabilește 5 tipuri de industrii ale silexului, care ar marca cuprinderea în 4 etape a teritoriului Poloniei în sfera neoliticului. Credem totuși că e întrucâtva forțat să se extindă genericul de neolitic timpuriu pentru orice primă manifestare neolitică din diferite zone, fără să se țină seama de poziția lor cronologică reală, în contextul evoluției de ansamblu. Autorul dă o explicație interesantă și plauzibilă pentru prezența unor tradiții mezolitice în industria silexului din neoliticul timpuriu, care ar fi urmarea firească a faptului că în prima etapă a neoliticului continuau o serie de îndeletniciri anterioare, ce necesitau aceleași tipuri de unelte; ulterior, aceste tradiții, puternice la început, devin relieve, cu însemnătate secundară. Deci, e greu ca industriile litice neolitice să fie puse precis în legătură cu culturile mezolitice locale.

Observații cu caracter regional expune *Lucyna Domańska*, cu privire la industria litică a culturii ceramicii liniare din Kujawia (p. 351 — 359). Prezența silexului jurasic, cracovian, indică faptul că în Kujawia comunitățile ceramicii liniare au ajuns din sudul Poloniei, iar în așezările în care predomină silexul local, Baltic, se observă și un inventar similar cu cel al mezoliticului târziu, ceea ce ar dovedi neolitizarea grupurilor epimezolite locale. Interesantă e observația că predominarea unui anumit tip de silex într-o așezare determină prezența mai evidentă a unor tipuri de unelte.

Ewa Niesiolowska-Sremiowska indică particularitățile industriei silexului într-o zonă mai târziu neolitizată, prin purtătorii fazei Sarnowo a culturii paharelor în formă de pălănie (p. 361 — 367), sesizând reminențele ale ansamblurilor mezolitice târzii, de tip Janislawice.

Jacek Lech aduce argumente în favoarea extragerii silexului și obsidianului prin metode de înnerit, încă de la nivelul culturii ceramicii liniare (p. 369 — 379). Aprovizionarea cu aceste materii prime se făcea de la mari distanțe (uneori chiar peste 500 km), dovedind existența unor legături supra-regionale bine stabilite, cu grupuri specializate în anumite activități, pentru o anumită perioadă.

Ivan Cheben prezintă stadiul destul de sărac al cunoștințelor despre industria litică a ceramicii liniare din Slovacia (p. 169 — 174). Se confirmă și aici că în aria vestică a ceramicii liniare predominau gratoarele, iar în cea estică lamele. De asemenea, nu se produc transformări esențiale în domeniul utilajului litic cioplit pe parcursul întregii evoluții a ceramicii liniare, până-n perioada Lengyel.

În studiul lui *Andreas Zimmermann* (p. 187 — 201) întâlnim câteva sugestii metodologice interesante pentru evaluarea mai profundă a ansamblurilor de silex, cum ar fi cântărirea pieselor, studierea urmelor de calcinare de pe obiectele de silex, măsurarea punctului și a conului de percuție (pentru

determinarea tehnicii utilizate în lovire). Toate acestea, precum și alte date, conduc spre înțelegerea modului în care s-a format un ansamblu de piese de silix și la stabilirea caracteristicilor lui.

Tot prin folosirea unei metodologii de înaltă înută se remarcă și studiul cercetătoarei *Marjorie de Groot* despre utilajul litic al ceramicii liniare din Olanda (p. 203 — 223), reconstituind o schemă logică a lanțului de activități prin care trece silixul de la stadiul de materie primă până la cel de unealtă folosită și apoi epuizată. Urmărind distribuția spațială a deșeurilor și uneltelor în cadrul așezării, autoarea propune 4 modele de producție, ajungând la concluzia că și în cazul predominării unuia nu se poate absolutiza doar existența lui, deoarece, pe ansamblul producției, are loc, în realitate, o îmbinare a lor. În ceea ce privește originea, autoarea nu subșerie, la ideea că industria litică a ceramicii liniare olandeze ar fi rodul unei mixturi a populației locale mezolitice cu cea neolitică, ce a migrat într-acolo.

Un amplu și sistematic studiu asupra grupurilor liniar-ceramice din Belgia și a industriilor lor litice realizează *Daniel Cahen*, *Jean-Paul Caspar* și *Marcel Otte* (p. 247 — 330). Remarcăm îmbinarea pertinentă a analizelor tehnico-tipologice cu cele traseologice, pe această bază încercându-se explicarea bogăției mult mai mari a utilajului litic în Belgia față de Europa Centrală; cauza ar constitui-o caracterul forestier mai accentuat al economiei, cu moșteniri de la ultimele comunități de vânători mezolitici, atrași la modul de viață neolitic, prin contactul cu primii agricultori.

În directă legătură cu situația din Belgia e prezentarea vechilor comunități neolitice din nordul Franței, făcută de *Michel Plateau* (p. 225 — 245). Din păcate, perioada este încă puțin cercetată în această zonă, astfel că și rezultatele prezente nu sunt decât provizorii.

Mult mai bine se prezintă situația pentru sudul Franței, unde se poate încerca urmărirea modului în care s-a făcut trecerea de la mezoliticul local la neoliticul de tip cardial. În studiul său, *Julia Roussel-Larroque* (p. 449 — 519) analizează modelele care s-au propus pentru trecerea de la sauveterriani la castelnoivian și de aici la neolitic, arătând că rezultatele interpretării sunt total diferite, mergând de la negarea oricărei legături până la susținerea unei continuități perfecte („modelul provençal”). La rândul ei, autoarea susține un model propriu („ciclu roucadourian”, cu 3 stadii), în cadrul cărui continuitatea se manifestă, într-o oarecare măsură, numai între mezoliticul castelnoivian și neoliticul cardial. Deja, în cadrul unor așezări neolitice se întâlnesc forme ale economiei și vieții neolitice. Compararea diferitelor complexe conduce la concluzia că, în perioada neoliticului vechi, întâlnim în sudul Franței situații deosebite, în diferite arii, ceea ce face iluzorie recurgerea la un model unic. Nu există o singură industrie litică a cardialului, ci mai multe variante, care s-ar putea explica, eventual, pe criterii funcționale, dar în prezent nu se cunosc bine diferențele tehnici de recoltare a cerezelor, implicit uneltile utilizate. E posibil ca și mobilitatea și caracterul sezonier al unor locuri să fie responsabile, în parte, de variabilitatea industriei litice. Oricum, cardialul mediteranean nu e un mezolitic neolitizat, deși conservă în industria litică unele elemente probabil locale. E vorba mai curând de o industrie cu trapeze și lame lungi, care a acoperit, începând de pe la 6000, chiar înainte de utilizarea ceramicii, o mare parte a bazinului mediteranean și al cărei mecanism de apariție și difuzare nu e încă pe deplin elucidat. În orice caz, este evident că cercetarea arheologică n-a ajuns încă la concluzii coerente în privința nașterii neoliticului în bazinul vestic al Mediteranei. Credem că studiul ar fi câștigat în claritate dacă ar fi fost însoțit de un tabel cronologic al numeroaselor stațiuni, grupuri și aspecte culturale, care marchează trecerea de la mezolitic la neolitic în sudul Franței.

Bernardino Bagolini și *Paolo Biaggi* fac o prezentare generală a celor 7 grupe culturale existente în nordul Italiei, în neoliticul vechi, observând că cele de pe litoral, cu ceramica *Impresso*, nu prezintă legătură cu tradițiile locale anterioare,

în timp ce grupele continentale au elemente mezolitice castelnoiviene (p. 423 — 418). Remarcăm modul de prezentare al analizelor statistice și sintetice, prin numeroase diagrame și histograme sugestive.

Un grup de 5 autori (*F. Bisi*, *A. Broglio*, *G. Dalmeri*, *M. Lanzinger* și *A. Sartorelli*) analizează problema bazelor mezolitice doar pentru unul din aspectele neolitice sud-alpine (Gaban), mai precis pe baza materialului din 3 adăposturi situate în depresiunea Trento (p. 381 — 422). Premisa metodologică o constituie faptul că zona prezintă deplină uniformitate din punct de vedere al mediului, deci modificările care apar se datorează altor factori, în primul rând fenomenului de neolitizare. Analizele, de o deosebită profunzime și acuritate științifică (bazate pe corelații dintre cele mai diverse), au permis autorilor să sesizeze în mezoliticul local bazele procedurilor tehnologice și ale tipologiei neoliticului inferior — baze care vor cunoaște apoi un proces de evoluție. Marcel Otte și St. Kozłowski, în cadrul discuțiilor, au relevat că situația din depresiunea Trento constituie o bună ilustrare a conceptului de „pre-neolitizare” și că modelul sud-alpin se deosebește de cel balcanic, tocmai prin dovedirea acestei continuități. În schimb, C. Perles a arătat însă că, pe baza unui material esemnător, în sudul Franței, D. Binder a ajuns la o concluzie inversă, ceea ce ridică problema dacă nu cumva interpretările incumbă exacerbara unuia sau altuia dintre factori.

J. P. Fortoa, *B. O. Marti* și *J. Cabanilles* analizează industria litică a neoliticului vechi de pe țărmul mediteranean, comparativ cu cea a ultimelor comunități epipaleolitice (p. 521 — 542), ajungând la concluzia că cele două grupuri au tradiții și evoluții diferite. Totuși, dată fiind contemporaneitatea lor pentru o anumită perioadă, apar o serie de situații intermediare, în sensul că unele comunități epipaleolitice preiau mai multe sau mai puține elemente de la neoliticul cardial. Aceste situații nu pot fi întotdeauna evaluate exact.

Volumul se încheie cu câteva concluzii ale lui *Janusz K. Kozłowski* despre industriile litice și culturile ceramice în neolitic (p. 559 — 566). Autorul distinge două tipuri de așezări: unele, datorate grupurilor de agricultori venite din Balcani, care nu prezintă inițial legături directe cu tradițiile pre-neolitice locale; altele, datorate grupurilor umane formate prin interacțiunea dintre noi veniți și comunitățile locale, încorporând deci tradiții mezolitice. Pe ansamblul Europei se pot distinge mai multe tehnocomplexe și situații de neolitizare, în care factorul economic, determinat de condițiile mediului din diferite zone, joacă un rol decisiv. Pentru vestul Europei, autorul propune existența unui proto-neolitic, de origine mediteraneană, extins anterior neoliticului cu ceramica pește o mare parte din bazinul vestic al Mediteranei. Ne exprimăm unele rezerve la aserțiunile autorului referitoare la existența a două tipuri de neolitizare, în funcție de modul de folosire a materiilor prime litice (anume, coloniști ar utiliza materiile din zona de origine, iar localnicii neolitizați ar folosi rocile locale); credem că schema nu poate fi absolutizată, găsindu-și aplicabilitate doar în unele situații.

Așa cum era de așteptat, lucrările editate cu ocazia acestui simpozion au încercat și în bună parte au reușit, prin pertinente analize ale fondurilor litice cioplite, să aducă unele clarificări în problema atât de controversată a modului în care a trecut omul european la stadiul de producător. Chiar dacă rămân încă multe semne de întrebare, important e că s-au propus și s-au utilizat noi metode de cercetare și de prezentare a rezultatelor, ceea ce reprezintă un câștig cert pentru cercetarea viitoare. Desigur, vor mai fi necesare și alte simpoioane, discuții pe problema neolitizării. Oricum, parcursul lucrărilor din acest volum poate constitui un îndemn pentru arheologii care se ocupă cu studiul neoliticului și nu au acordat până acum decât puțină atenție acestei categorii de artefacte să încerce pe viitor integrarea lor cât mai deplină în ansamblul celorlalte descoperiri. În această privință, trebuie să recunoaștem că arheologii români (cu unele excepții) mai au încă destule de făcut, fiind necesar să se depășească vechiul stadiu al simplei descrieri tipologice a uneltelor de silix, care conferă doar o imagine extrem de limitată și cu concluzii incerte asupra problemei neolitizării, ca și a evoluției neolitice în general.

NICOLAE URSULESCU și FLORENTIN BURȚĂNESCU.